

„Elképesztően becsapták az embereket, és ők elképesztően vágyták a becsapást” Pódiumbeszélgetés a *Fény-képek gyermekainknek* című dokumentumfilmről

A Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Karának Kommunikációs Szabadegyeteme az 1944-es pesti gettóra emlékezve 2014. október 1-én rendezte azt a nyilvános vetítést a Kőleves Étteremben, amelynek során Kőszegi Edit, Simó Sándor és Surányi András *Fény-képek gyermekeimnek* című, 1988-ban készült dokumentumfilmjét mutatták be. A vetítés utáni pódiumbeszélgetésen Mátay Mónika történész, a Médiakutató szerkesztője Kőszegi Edit és Surányi András rendezővel, illetve Örkény Antal kisebbségkutatóval beszélgetett. A filmet olvasóink lapunk DVD-mellékleteként láthatják.

Mátay Mónika: Gazdag Gyula 1984-ben készítette el a *Társasutazás* című filmet. A Cooptourist szervezett egy különleges utazást, auschwitz-i túlélők mentek vissza a táborokba emlékezni és gyászolni. Az úton és a helyszínen felidéztek, mit éltek át négy évtizeddel korábban. Úttörő vállalkozás volt Gazdagé, hiszen a Kádár-kor tabusította a holokausztot, a történelem-tankönyveinkben annak idején talán fél sor szerepelt a náci rémtettekről. A jelen film is fontos vállalkozás volt, hiszen nyíltan kezdtetek erről a témáról beszélni.

Surányi András: A filmet Simó Sándorral és Kőszegi Edittel csináltuk. Találtunk egy anonim naplót, az ott olvasható töredékeket használtuk fel. Azt is mondhatnám, ezeket az emlékeket illusztráltuk. Hosszú kutakodás után bele kellett törődnünk abba, hogy képtelenek vagyunk megfejtetni, ki a szerző. Akiket a napló alapján próbáltunk megtalálni, megfoghatatlanok, csak a hiányuk maradt ránk, a sírhelyek és a gyász hiánya, mert a túlélőket még ezektől is megfosztották. Egy hosszú, két, talán három éves folyamat során, amikor újra és újra visszatértünk a megkérdezettekhez, formát nyert egy nagyon sajátos kollektív emlékezet. A töredékekben, emlékfoszlányokban egy-egy konkrét mondat vagy élmény egy kultúra, egy korszak, egy nehezen körülírható fájdalom kollektív emlékezete tárul fel. A film nyomán nem kizárólagosan a zsidó emlékezet, hanem sokkal inkább a magyarság és ezen belül a magyar zsidóság története, pontosabban eltüntetésének története jelenik meg előttünk. A gyökereinket, a saját történetünket találtuk meg. Volt köztünk zsidó és nem zsidó, ebben is leképeztük valahogy azt a helyet, azt a világot, amelyet Magyarországnak szoktunk nevezni. Az egyedi emlékfoszlányok, egy iskolás fiút megalázó gúnyvers vagy az érettségi tablóról hiányzó zsidó diákok felidézése visszavisz minket a közös múlthoz.

Örkény Antal: Kisebbségekkel foglalkozom, de holokauszt-szakértő nem vagyok, ez azért fontos, mert kommentárom az átlagos értelmiségi néző észrevétele. Amit Mátay Mónika mondott az elején, fontos, mert ahogy néztem a filmet, rájöttem, hogy ez valójában filmtörténet. Akkor készült, amikor a holokauszt nem volt a társadalmi diskurzus része, amikor a holokauszt-emlékek nem voltak a kollektív emlékezet részei, egyrészt politikai okokból, másrészt a magyar zsidóság története, illetve a magyar társadalomnak a múlt tragikus eseményeihez való viszonya miatt. Számomra ez a film elsősorban morális tett. Morális tett, mert olyasvalamit akart megmutatni, amiről nem beszéltünk, amiről nem volt tudásunk, nem volt dokumentumunk. Hozzá kell tennem, hogy akik a filmben szerepelnek, azok többsége már nem is él. Amit elmondtak, azt többé nem lehet megváltoztatni. Az alkotók tehát bevitték az emlékeket a köztudatba. Morálisan nagyon fontos, hogy ezt megtették, megtalálták a túlélőket, megszólaltatták őket, hogy a történeteik ne tűnjenek el. Ugyanakkor ezek az emlékek borzasztóan fárasztóak is, mert nagyon gazdagok, sok drámai esemény történt ezekkel az emberekkel.

Egy másik szempont, amit ki kell emelnem: ez film nem a magyar zsidóságról, hanem a budapesti zsidóságról szól. Nagyon fontos különbség! Furcsa holokausztfilm, mert nincsenek benne vonatok és lágerek, tehát nagyon sajátos

---

nézőpontból láttatja a vézskorszakot. Kérdés persze, hogy mit lehet kezdeni egy ilyen filmmel az elmúlt 25 év után, amióta a holokausztemlékezet megszületett, hiszen van Spielberg, vannak archívumok, már nem mondhatjuk azt, hogy hiányoznak az emlékek. Az, hogy mennyire teljes az emlékezés, mennyire lehet teljessé tenni, nagy kérdés. Amint kérdés az is, hogy mit lehet kezdeni ezzel a töménytelen emlékekkel, és mitől lesz ez egy olyan tudásnak a része, amely mindenképpen szükséges ahhoz, hogy egy társadalom a múltjával szembenézve önmagát a jelenben definiálja. Ez azért döntő, mert akik itt ülnek, azok többsége számára a film a jelenről kell, hogy szóljon, nem a múlttól. A múlt segít a jelen értelmezésében. A film tehát fontos mint kortörténet és mint morális tett, de hogy mit lehet kezdeni ezzel az egészszel ma, 2014-ben, kétséges számomra. Csak egyetlen szempont: a film drámai műfaj. Mégis hiányoznak a drámai pillanatok, ilyen értelemben Surányiék csak leírják, dokumentálják a történeteket.

Egy menekülést felidéző interjúban Heller Ágnes mondja, hogy vagy tíz évig nem tudott beszélni a maga holokauszt-megmeneküléséről. Morálisan ugyanis nem érezte feljogosítva magát arra, hogy a holokauszt vonatkozásában a zsidóság sorsára nézvést megszólaljon, hiszen ő szerencsés túlélő volt, szemben azzal a sok millió emberrel, aki nem élte túl ezt a történetet. A film tehát a túlélőkről szól. Felmerül a kérdés, vajon a túlélők emlékezete lefedi-e azoknak az emlékezetét, akik már nem mondhatják el a maguk változatát, hiszen halottak.

Kőszegi Edit: Nekem minderről az jut az eszembe, hogy amikor mi ezt csináltuk, ezek az emberek nagyon nehezen szóltak meg, sokszor kellett visszamennünk, hosszú folyamat eredménye volt, amíg megszereztük a bizalmukat. Elképesztő élményeink voltak. Amikor az első ismeretségeket kötöttem a Síp utcai étkezdében, és elmondtam, milyen jó lenne minél több embert elérni és a gettóról beszélgetni, valaki elővette a retiküljéből a menlevelét. Ami azért döbbenetes, mert fogalma sem lehetett rólam, sem arról, hogy mit fogok tőle kérdezni. Az volt a benyomásom, hogy akkor, az 1980-as években is féltek, rettenetesen féltek. Egy Rumbach Sebestyén utcai lakásba nem engedtek be bennünket. Bár láttuk a mozgást, de kiszóltak az ajtó mögül, hogy nincsen otthon senki.

Surányi: Ha már Heller Ágnes emlegetjük, a Heller-interjúban az volt figyelemreméltó, hogy egyszer csak megtorpant, és azt mondta, neki nincs joga megbocsátani, mert túlélte azt, amit meg kellene bocsátani. Emlékeznie kell, felidézni talán, de hát miről beszélünk mi ilyen buta, fiatalgyerek-arccal, amikor az, akinek beszélnie kellene, nem szólalhat meg, mert halott.

A drámaiságról pedig annyit, hogy számunkra az emlék felidezésének pillanata és ennek a megfelelő megjelenítése volt a kihívás, mert ez volt a legdrámaibb pillanat. Azaz, hogy van-e bennünk annyi tisztesség vagy tapintat, hogy képesek legyünk ezt a pillanatot kivárni.

A személyes történetem az, hogy az apám úgy három évtizeden át – ahányszor csak szóba hoztam ezt a kérdést – üvöltve, őrjöngve vagy az ajtót rám csapva mondta el, hogy miért vagyok bunkó, semmi köze hozzám, és így tovább. Ezen a forgatáson kivittük a Klauzál térre, ott téblábol egy ember idétlen dzsekiben. És Edit egyszer csak azt mondta: „De hát itt vagy a Klauzál téren!” Ez volt az egyetlen és az utolsó pillanat, hogy az apám hajlandó volt a nagyapámról beszélni. Aztán nagyon megrendült, percek teltek el, majd megint nekem támadt, hogy bunkó, tapintatlan hülye vagyok, és nincs hozzám köze... A dráma bennük szakad fel, azokban az emberekből, akik tíz-húsz vagy akár negyven évig nem tudták a saját történetüket maguknak sem elmondani.

Mátay: Történészként meg kell védenem a filmet: minden emlékmorzsa kincs, olyan, mint amikor a régész megtalálja a cserepet a földben. Amit kritikaként megfogalmaznék, az az, hogy volt drámai pillanat, de mint oly sokszor, a dráma a legvégén van, onnan kellene elindulni. Számomra a legdrámaibb mondat így hangzott: „De mi olyan magyarok voltunk és maradtunk is.” Tehát rámenősebb lettem volna, és strukturáltabban kérdezek, ezen a ponton belementem volna a részletekbe, hogy pontosan mit jelentett ez a megszólalónak. Amikor dokumentumfilmet nézek, az az érzésem: milyen kár, hogy nincs egy másik kamera, ami azt veszi fel, hogyan dolgoznak a filmesek és hogyan reagálnak a megkérdezettek.

Én is felidéznék egy anekdotát, adalékképp a zsidó–magyar identitás kérdéshez. Hanák Péter tehetséges történész volt, politikailag ugyanakkor nagyon kétes személy, az ELTE bölcsészkarán az 1950-es években Andics Erzsébet jobb kezéért részt vett a legocsmányabb tisztogatásokban. Tanítványa voltam, elég sokat beszélgettem vele, különösen az élete vége felé, amikor a Közép-európai Egyetemen tanított. Egyszer elmesélte, hogyan élte túl a háborút. Hatszor

menekült meg, munkaszolgálatos volt, és különböző helyzetekből lógott meg. Aztán elkapták, visszavitték, megint meglógott, többször volt életveszélyben. Amikor Trianonról kezdett beszélni, kibuggyantak a könnyei, pedig nem volt érzelmős típus. Leesett az állam, megkérdeztem, mennyiben érintette, még meg sem született, amikor aláírták. És akkor elmondta, hogy ő kaposvári zsidó családból származott, otthon rendszeresen megemlékeztek Trianonról, átélték, és katasztrófa-ként élték át.

A másik szempont, amit felvetnék, az, hogy az emlékek felidézésén túl voltak-e konkrét kérdések, amelyeket a filmkészítők megfogalmaztak: vajon az üldözöttek mit tudtak arról, mi vár rájuk? Egy történész tudni akarja, hogy ha rettegtek, pontosan mitől rettegtek.

Surányi: Ami az identitást illeti, a pesti zsidóság kettős tudattal élt, és ezt talán szabad általánosítva mondanom. Asszimilált polgári magyar zsidókként határozták meg magukat, amiben a magyar és a zsidó azonos hangsúllyal és azonos érzellemmel és értékrenddel szerepel. Az úgynevezett átlagembereknek nem volt valós képük Auschwitz-ról. Az emlékezők a történet idejében képtelenek voltak felmérni, mi az, hogy Auschwitz, és ez mit jelenthet számukra. Azt lehetett tudni, hogy a deportálás rémes, hogy isten tudja mi lesz. Ugyanakkor jöttek a hamis levelezőlapok, „Jól vagyunk! Mindenkit csókoltatunk” és így tovább, jöttek ezek a hihetetlenül manipulált, kitalált hírek, hogy Theresienstadtban van színház, sőt gyermekprodukció. Elképesztően becsapták az embereket, és ők elképesztően vágyták a becsapást.

Megint csak személyes történetet: volt olyan, aki elmesélte, hogy a csomagolás során rendes ruhákat tett el, hiszen nem történhet meg, hogy olyan helyre menjen, ahol ne kelljen rendes ruha.

Szóval, az emberek nem tudták, mire számítsanak. A Zsidó Tanács fő szempontja a pánik megelőzése lehetett. Horthy már 1943 végén ismerte Rudolf Vrba és Alfred Wetzler Auschwitz- jegyzőkönyvét. Ezt mi is tudtuk az 1980-as években. Szándékunkban állt elkészíteni a film második részét, vagy ha úgy tetszik, a folytatását. Szerettük volna megmutatni ezt az időszakot a halálmenetek és Auschwitz nézőpontjából. Végül erre nem volt lehetőségünk. Az viszont, hogy mit akartunk láttatni, már abból is világos, ami elkészült. Nem érdekeltek a bűnös- és az áldozatszerepek lehetséges játszmaí, ahogy az a forgatókönyv sem, amely szerint jött a gonosz SS-különítmény, és a hatékony magyar közigazgatás közreműködésével, vasúti menetrendek és egyszerű logisztika alapján könnyen le lehetett bonyolítani a műveletet. Sokkal inkább úgy gondoltuk, hogy ez magyar tragédia volt. Ebben mindig egyetértettünk. Meghatározó volt ebben Simó Sándor szerepe, aki a maga bölcsességével, megélt kettős kultúrájával mindig pontosan jelezte, hogy ez elsősorban magyar tragédia, magyar zsidók és magyar nem zsidók közös tragédiája.

Kőszegi: Kezdetben rengeteg történetet hallgattunk meg, ezekből csináltunk forgatókönyvet: körülbelül 80 interjút készítettünk. Itt a sarkon van az az épület, amelynek a tetőteraszán forgattuk a filmet.

Minden történet lényege a totális naivitás. Aki azt mondja a filmben, hogy „öten ültünk az asztalnál”, elcsomagolta a menyasszonyi ruháját, mert azt hitte, hogy találkozik a vőlegényével, és összeházasodnak.

Volt egy néni, akivel nem interjúztunk. Megnézte a filmet, majd elmondta, hogy a Síp utcában dolgozott a hitközségen. Egyszer felvette a telefont, valaki a vonal másik végén bejelentette, hogy a XIV. kerületből elviszik a zsidókat. Erre ő megkérdezte: „Ugye a VII. kerületből nem fogják?”

Surányi: A sárga csillagot a Zsidó Tanács gyűjtéséből varrták, a zsidók adták össze az anyagköltségét. Mert a lojalitás, az együttműködés, a mi „értjük a nehéz időket, de velünk az nem történhet meg, ami mással”, felülírt minden egyéb megfontolást és értelmezést. A gettó palánkjának fáit egy Kovács nevű nagyszerű asztalos, fafeldolgozó szállította, és közadakozásból fillérre pontosan kifizette a Zsidó Tanács. Élt az a remény is, hogy a gettó a zsidók védelmét szolgálja, és ha kulturáltan viselkednek, a németek megkegyelmeznek nekik. Nehéz már ilyen időtávtalból ezt a lelkiállapotot felidézni! A nagyapám, aki szolid és asszimilált ember volt, szegény parasztfiúból lett polgáreberré. Amikor a nagyanyám csomagolt, ragaszkodott ahhoz, hogy az idétlen Vulkanfiber-kofferében legyen Arany-kötet. Később egy levelében azt írta, hogy hihetetlen rendesek a csendőrök, kedvesek, barátiak. Pénzt kért, mert voltak, akiknek nem volt, és nem tudtak a csendőröknek adni, hogy cigarettát vehessenek nekik. Nem hiszem, hogy a nagyapám ostoba lett volna, csak boldoggá tette, hogy ehhez az országhoz tartozik.

Örkény: Visszatérnék a filmhez. Surányi Andrással 40 éve vitatkozunk, hogy szerethetők és szeretendők-e az emberek, és szeretendő-e, amit mondanak. András szerint minden, amit mondanak, fontos. Én sokkal szkeptikusabb vagyok. Jobban szeretem az ollót, mint a mikrofont. Nagyon nagy teljesítmény ez a film, de ma már eladhatatlan. Ugyanakkor forrásértékű. Ebben a filmben benne van sok száz másik olyan film is, amely kicsi mozzanatokban, egy-egy dramatikus pillanatban villan fel. Meg lehetett volna csinálni őket, ha Andrásék kibontják a drámát. De nem bontották ki. A mai néző számára befogadható az *Ida*, amely dramatikus módon mutatja be a lengyel antiszemitizmus legkritikusabb drámáját. A másik, csak hogy magyar példát is mondjak, Spiró *Elsötétítés* című színműve. Az *Elsötétítés* magyar dráma, ahol nemcsak zsidó, hanem keresztény és dzsentri szereplő is van. Számomra megvilágosító erejű volt a darab, mert emlegethetjük Horthyt és a Zsidó Tanácsot, de az igazi dráma a mindennapok drámája, egy család drámája, amelyben magyar zsidó szenved el a sorsát. Ugyanakkor sem az *Ida*, sem az *Elsötétítés* nem készült volna el a szemlélődő, emberszerető, interjúalanyba beleszerető attitűd nélkül. Ha ma ezt a filmet levetítjük egy középiskolásnak, kiborul.

Kőszegi: Nem borul ki, ez tévedés. Gyakran vetítem le, és éppen középiskolásoknak. Végignézik a hosszú változatot, utána hosszú csend következik, majd elkezdnek kérdezni. Ez valójában hétköznapi történelem, ami ugyanúgy fontos ennek a generációnak, mint bárki másnak. Magánemberek családi történeteiből áll össze a nagyobb narratíva, ami nagyon is érzéketes, jól befogadható, és éppen ezért fontos.

Örkény: Ezek valójában nem élettörténetek, hanem mozaikok, apró mozaikok, amelyek valahogyan persze strukturáltak, de mégis tükörcserepek. Töredezett rekonstrukció. A másik lehetséges megközelítés, amit például Spielberg csinált, hogy mondja el az életét, vagy mondja el a menekülése történetét. Akkor bele tudom magamat képzelni az illető helyzetébe, dilemmáiba. Itt ez, minthogy a narratíva nem folyamatos, lehetetlen. Át tudok érezni pillanatokot, amelyeket ezek az emberek megéltek, és amelyek tragikusak. Ilyen értelemben a film dramatikus, mélyen dramatikus, csak filmileg nem dramatikus. Ez a paradoxon. Azért vagyok pesszimista, mert egy olyan pergős világban, mint amelyben élünk, nem lehet egy középiskolást, akinek semmiféle tudása, vonatkoztatási rendszere nincs, efféle kordokumentummal megfogni.

Mátay: Azt nem tudom, hogy egy mai gimnazistának mennyi drámára van szüksége, de emlékszem arra, hogyan értettem meg a nagyanyám dilemmájának drámaiságát, és azt is, hogy a holokauszt nem pusztán zsidó történet, hanem komplexebb dolog, ami mélyen beágyazódott az akkori társadalmi környezetbe.

Apai nagyanyám középiskolai tanár és egyben keresztény középosztálybeli úriasszony volt, nagyapám pedig történelemtanár. Mindig velük azonosultam, mert az értelmiségi szerepkör nagyon imponált nekem. Szóval megkérdeztem nagyanyámat, amikor úgy 17 éves voltam – a Radnótiába jártam, és nyilvánvaló, hogy ott élénkebben éltek ezek a történetek, mint másutt –, hogy mit csinált, amikor a zsidóüldözések folytak. Megütözközve nézett rám, és visszakérdezett: „Mit csináltam volna? Semmit sem csináltam! Három gyerekem volt.” Erre én: „Hogyhogy semmit sem csináltál? Hát nem segítettél? Neked nem volt zsidó barátod?” Nagyanyám akkor elmesélte, hogy volt egy jó barátnője, akit csillagos házba költöztettek. Láttam, amikor összepakolta a holmiját, de hát semmit sem lehetett tenni, féltette a gyerekeit. „Miért, neki talán nem voltak gyerekei?” – ütöttem tovább a vasat. Három vagy négy hétig nem állt szóba velem, aztán soha többet nem beszéltünk a dologról. Anyai ágon a családom kispolgár, a nagyapám a szocializmus alatt pincérkedett, és közben mindenfélével seftelt. Rabbiátus ember volt, mindig is ambivalensen viszonyultunk hozzá. Nyáron a családi iratokban találtam egy igazolást 1947-ből, ami arról szól, hogy nagyapám megmentette hét zsidó ember életét. A háború végén segített egy Löbl nevű kereskedőnek, családjával egy Üllői úti házban bújtatta, s amikor a nyilasok nagyapámat lefogták, még időben értesítette, hogy meneküljön. Túl is élte a háborút, ő állította ki az igazolást. Anyám sosem hallott a történetről, s amikor elmeséltem, szkeptikusan csak annyit mondott, bizonyára pénzért tette. Ezek nyilván nem hősiességek, de hát ők a felmenőim, nem azok, akiket elhurcoltak, és őket is a magyar kollektív emlékezet részeivé kell tenni, mert csak így válhat teljessé a kép.

Surányi: Logikusan adódik a kérdés, vajon mikor és hogyan fogja feldolgozni a magyar társadalom a holokausztot? De közben az jár a fejekben, vajon feldolgozta-e például a muhi csatát. Tudja-e mi történt Mohácsnál? Tudjuk-e hitelesen értelmezni Trianont ma, egy másik Európában? A feldolgozás rettenetesen hosszú folyamat. Valószínűleg

hozzátartozik, hogy ki-ki megismerje a nagyapák és nagymamák történeteit, és próbálja megérteni őket. Mert muszáj megértenem a nagymama dilemmáját, hiszen tényleg volt három gyereke, és tényleg az életét kockáztatta volna, ha elbújtatja a barátnőjét. Gondoljuk meg, micsoda szörnyű dilemmák ezek, hogy élet és halál között kell választanunk, magunk vagy a barátunk mellett kell voksolnunk!? Akkor van talán esélyünk arra, hogy feldolgozzuk a múltunkat, ha a kérdéseink nem a létünket meghatározó kérdések többé, ha valódi választásokkal és szabad döntéshelyzetekkel találkozunk. Ugyanakkor fogalmam sincs, mit tud a magyar társadalom feldolgozni. Azt látom, hogy sokan – a hatalom és a politika bűvöletében – iszonyúan dolgoznak a háritáson, és nem keresik a múltunkkal való együttélés lehetőségeit.

Örkény: A feldolgozás nem időpont kérdése, de vannak stációi. Két szempontot említenék. Az első az érzékenység. Ha majd a moziban telt házzal játsszák a romagyilkosságok peréről szóló filmet, akkor beszélhetünk önreflexióról. Az elmúlt évek legnagyobb tragédiája ez a gyilkosságsorozat. A film korrekten mutatja be az egész ügy bonyolult lélektanát, a magyar jogrendszer lélektanát, ráadásul izgalmas is. Ha majd ez a film a nagy moziban telt házzal megy, megnyugodhatunk.

A másik szempont a múltunk, az identitásunk iránti érdeklődés. Azaz ha fontossá válik az, hogy honnan jövünk, mi a történetünk. Hogyha fontossá válik a fiataloknak. Mert a német történet itt kezdődött az 1960-as években. A német fiatalok elkezdtek nyilvánosan számonkérni a nagyapák és az apák bűneit. Itt indul el az a folyamat, amikor egy generáció nem nyeli le a történetet, és amikor elkezdünk érdeklődni a másik oldal iránt is, annak az identitása, a története iránt. Ilyen értelemben a holokauszt félrevezető, mert a zsidóság érdekérvényesítő képessége és reprezentációja nagyon erős. Ráadásul van mit mesélnie és mesél is. De az emlékezetnek kollektívnek kell lennie, mert a traumákat csak egymás tiszteletével és elfogadásával lehet feldolgozni.